

Ζαχαρίας Ε. Σμυρνάκης

**Τα τοπωνύμια *Φαφλάγγος* και *Παστελάς*
είναι ταυτώνυμα των βυζαντινών στρατηγών
Σεργίου Νικητιάτου Παφλαγόνος και Παστιλά;**

ABSTRACT

FAFLAGOS AND PASTELAS: TWO MORE PLACES ON CRETE NAMED AFTER BYZANTINE GENERALS?

This paper argues that two place names in Heraklion Prefecture may record people and events occurring during the Byzantine campaigns to retake Crete from the Arabs (824-961 AD).

An attempt has been made to associate the name Faflagos (*Φαφλάγγος*), located on the coast near Kalami, Viannos in south Crete, with the verb *παφλάζω* = “lap, splash, gush”. Yet this seems unlikely, as it is a sheltered spot where the sound of the sea is rarely noticeable. Instead, the paper argues that the name may derive from a vernacular Cretan dialect form of *Παφλαγών*, by association with Sergios Neketiates, the Paphlagonian recorded in the *Synaxarium Constantinopolitanum* as the leader of an unsuccessful expedition to recover Crete for Byzantium in 843. On the basis of textual and other evidence, Faflagos may have been the hub of a hitherto unknown free Byzantine state established in the area in the mid-9th century.

Pastelas (*Παστελάς*) is the name of a steep hillside near the village of Martha in the Pediada district. This may be connected to Pastilas, the general who was cut down by the Arabs under Karamountis during the re-conquest of Crete by Nicephorus Phocas in 960-961. It is here argued that the place name Karantoulas (*Καράντουλας* = “scorpion, ancient man”), a mountainous site by the neighbouring village of Katofygi, should be regarded as a derisory reference to Karamountis.

Thus the two place names explored in the paper may well preserve the names of Byzantine generals, in a manner similar to Karteros, the coastal location east of Heraklion on the north coast.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Φαφλάγγος, Παστελάς, Παστιλάς, Σέργιος Νικητιάτης Παφλαγών, Θεοδόσιος Διάκονος, Κεραλιμενιώτισσα, Καλάμι Βιάννου, Μάρθα Πεδιάδος, Αραβοκρατία, Έμπαρος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα ανακοίνωση, που έχει ερευνητικό χαρακτήρα, επιχειρείται ερμηνεία των δύο αυτών σημαντικών και συγχρόνως περιέργων τοπωνυμίων του ν. Ηρακλείου, διατύπωση πρότασης

* Τους ευγενικούς φίλους π. Νικόλαο Μ. Δουλγεράκη, Αντώνη Ε. Στιβακτάκη, Νίκο Γ. Λεβεντάκη, Νίκο Γ. Παναγιωτάκη, Βαγγέλη Ι. Τζανάκη, Γιώργο Ι. Κασσωτάκη, Γιάννη Γ. Κασσωτάκη, Κων/νο Γ. Μαργαριτάκη, Εμμανουήλ Κ. Ζερβάκη ευχαριστώ και από εδώ για την πρόθυμη βοήθειά τους στη μελέτη αυτή.

Εικ. 1. Φαφλάγγος, οικισμός χ. Καλάμι Βιάννου.

σύνδεσής τους με δυο επιφανείς βυζαντινούς στρατηγούς και αναψηλάφηση, με νέα στοιχεία, δύο σπουδαίων γεγονότων της εν Κρήτη σκοτεινής σε πολλούς τομείς Αραβοκρατίας (περ. 824/826-961). Ταύτης «τὸ ὅλον θέμα εἶναι σύνθετον, ἐξαρτώμενον ἀπὸ τὰς ἀραιὰς καὶ ἀβεβαίας, μεταγενεστερας δ΄ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, εἰδήσεις τὰς ὁποίας ἔχομεν ἐπὶ τοῦ ἱστορικοῦ τούτου συμβάντος» (Τωμαδάκης 1960-1961, 1).

1. ΦΑΦΛΑΓΓΟΣ, Ο (ΣΤΟΝ ΦΑΦΛΑΓΟ)

Με το όνομα αυτό λέγεται και σήμερα οικείο και μυστηριώδες παράλιο τοπωνύμιο –εξελιχθέν σε οικισμό– στο Καλάμι Βιάννου, όπου και Μετόχια του Μέσα Φαφλάγγου ακούονται, ευρισκόμενα σε απόσταση περίπου 3 χλμ. από την παραλία. Από την τοπική σχέση εικάζω ότι το τοπωνύμιο χαρακτήριζε αρχικά την εγγύς ορεινή ενδοχώρα και έπειτα επεκτεινόμενο προς Ν ονομάτισε και την παράλιο περιοχή.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα τρία γεωγραφικά γνωρίσματα, που κατά τον J. Tulard (1967, 7) διέπουν και εξηγούν την ιστορία της Κρήτης, χαρακτηρίζουν και την εδώ περιοχή: η φιλόξενη στα πλοία ακτή, η από τη μεσομινωική εποχή κατοικημένη κοιλάδα του Φαφλάγγου-τροφός και το βουνό καταφύγιο.

ΓΡΑΠΤΕΣ ΜΝΕΙΕΣ ΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ

Ξένοι τύποι: Στους χάρτες, εξάίρετα έργα, που συντάχτηκαν επιμελώς τον 16ο και 17ο αι. και καταγράφουν τις ευλίμενες ακτές της Κρήτης προς φύλαξη και αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής –αλλά που οι Ενετοί πλημμελώς φρουρούσαν–, η περιοχή σημειώνεται με παραλλαγμένο, ως συνήθως, το όνομά της. Δεν διαβάζεται το πλήρες τοπωνύμιο *Faflagos*, το οποίο ίσως ηχούσε παράξενα στα ώτα των Βενετών, αλλά ως πιστεύω σύντμηση αυτού είναι ο άπαξ γραφόμενος *Flacos F. (iume)* στον χάρτη του Basilicata 1618/19. Ο επανειλημμένος

δε σημειούμενος στους χάρτες του 17ου αι. κυρίαρχος τύπος *Flavos F.* –αρχής γενομένης το 1625 από τον G. Corner– (Ζαχαράκης 2004, l.c.) και οι τύποι *Fiume FLAVOS, flauos, Flauos* (= Φλάβος) στη *Relazione* του Fr. Basilicata το 1630 (Σπανάκης 1969, 40, 197) αποτελούν προφανώς συμφυρμό *Flavos + Blavos = Flavos*. Ως γνωστόν ο ποταμός της κοιλάδας Φαφλάγγου, λεγόμενος *Μπλαβάρης* στα υψηλότερα μέρη, Απάνω και Κάτω Σύμη, φέρει το όνομα *Μπλάβος* (γαλανός).

Στην Ελληνική: Γραπτή μνεία του τοπωνυμίου παρέχει ο Νικ. Σταυράκης (1890, 27) «... ό χείμαρρος Φαφλάγκου πηγάζων από τήν Κρύαν Βρύσιν, διερχόμενος έκ τής Απάνω και Κάτω Σύμης και τοῦ Καλαμίου και έκβάλλων εις Φάφλαγκον ...».

Στα κρητικά τοπωνύμια του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης στο Ηράκλειο, τα συλλεγέντα το 1953 και ταξινομηθέντα από την ΕΚΙΜ, αναφέρεται και το εξεταζόμενο με:

Αρ. πίν. 482: Καλάμι Βι(άννου) Φαφλάγγος. Πεδιάς.

Στις απογραφές του 1971 και του 1981 αναφέρεται ως *Φαφλάγγος*, παραθαλάσσιος οικισμός της κοινότητας Καλάμι επ. Βιάννου με κατοίκους 0 (Σπανάκης 1971, 545 και 2001, 791). Η δρ Αταλάντη Μιχελογιαννάκη-Καραβελάκη (2006, 215, 117-118) γράφει: *Φαφλάγγος* (στον *Φαφλάγο*) με τη σημείωση ότι είναι οικισμός και πεδινή έκταση στο Καλάμι Δ. Δ. Δήμου Βιάννου.

ΟΡΘΗ ΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ

Οι γράφοντες μέχρι σήμερα *Φαφλάγγος* με -γκ- το β' συμφωνικό σύμπλεγμα ορθογραφούν, αλλά η γραφή με -γκ- ή -γγ- της προφοράς |g| του τοπωνυμίου θα εξαρτηθεί από την ικανοποιητική ετυμολογική του προέλευση.

ΠΡΟΤΑΘΕΙΣΙΑ ΕΤΥΜΟΛΟΓΗΣΗ

Πρώτος ο καθηγητή Χαρ. Συμεωνίδης (2010, 1402). «Καθώς το χωριό», γράφει, «αποτελεί παραθαλάσσιο οικισμό» και συνδέοντάς το με τη Φαφλαώνα –τέως χωριό στη Μύκονο– διατυπώνει ετυμολογία: παραγωγή ίσως από το ρήμα *παφλ-άζω* + επίθημα *-ιακός* > τον *παφλιακό* (όρμο, τόπο) > τον *φαφλιακό* > τον *φαφλιανκό* > ο *φαφλιάγγος* (φαφλάγγος με -γκ-), αλλιώς από αμάρτυρο επώνυμο *Φαφλάγγος*, παραβάλλοντάς το με το επώνυμο *Φαφλιάκας*, εκλογικού καταλόγου του Υπουργείου Εσωτερικών.

Η εκ του ρήματος όμως *παφλάζω* προταθείσα παραγωγή του τοπωνυμίου παρέχει σημασιολογικά δυσχέρεια, αφού παφλασμός κυμάτων κατά τη διάρκεια του έτους δεν δημιουργείται στην περιοχή. Και είναι αξιοσημείωτο ότι μετά την παφλάζουσα Άρβη η εκτεινόμενη σε μήκος 2 χλμ. παραλία Φαφλάγγου παραμένει ηρεμούσα με τον ψιθυριστό των κυμάτων φλοίσβο, καθ' ομολογίαν των κατοίκων.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΕΤΥΜΟΛΟΓΗΣΗ

Προτείνω το τοπωνύμιο να ερμηνευθεί ως μεσαιωνικός κρητικός δημώδης τύπος του λογίου εθνικού ονόματος *Παφλαγών* με την εξής ομαλή γλωσσική εξελικτική πορεία: *Παφλαγών* > με αναβιβασμό του τόνου από ψυχολογικό συνειρμό, θαυμασμό–μεγέθυση ως υφολογικό

στοιχείο της γλώσσας *Παφλάγων > *Παφλάγος > *Φαφλάγος > και με ηχηροποίηση (sonarisation) του -γ- Φαφλάγος με -γγ-.

Δημιουργία του τοπωνυμίου σύμφωνα με την τριμελή κλίμακα την καθορισθείσα από τον καθηγητή Δημ. Γεωργακά (1938,22): 1) δημώδες όνομα (*Φαφλάγος*): 2) το αυτό όνομα κατά γενικήν ως τοπωνύμιο (*στου Φαφλάγγου*): και 3) το αυτό όνομα κατ' ονομαστικήν ως τοπωνύμιο (*Φαφλάγος*).

ΦΑΦΛΑΓΓΟΣ = Ο ΣΕΡΓΙΟΣ ΝΙΚΗΤΙΑΤΗΣ ΠΑΦΛΑΓΩΝ;

Κατά τη γνώμη μου στο τοπωνύμιο κρύβεται μία εξέχουσα βυζαντινή προσωπικότητα, έχουσα οργανική με την Κρήτη σχέση την περίοδο της Αραβοκρατίας, ο διάσημος μάγιστρος Σέργιος Νικητιάτης ο Παφλαγών μη αναφερόμενος από τους βυζαντινούς ιστορικούς και χρονογράφους. Βγάζοντας από την αφάνεια τον επιφανή τούτον άνδρα, τον κατέστησε γνωστό ο Henri Grégoire (1933, 515-550), αντλώντας ειδήσεις εκ δύο αγιολογικών κειμένων.

Ως γνωστόν τη 18η Μαρτίου του έτους 843, την πρώτη Κυριακή των Αγίων Νηστειών μετά το γενέσθαι την ορθοδοξίαν, δηλαδή την αναστήλωση των εικόνων, ανεχώρησεν εκ Κων/λεως μεγάλη και αξιόμαχη ναυτική δύναμη κατά των Αράβων της Κρήτης με επικεφαλής δύο εξέχοντες άνδρες, τον λογοθέτη του δρόμου Θεόκτιστο και τον μάγιστρο Σέργιο Νικητιάτη τον Παφλαγόνα.

Αποβιβασθέντες ενίκησαν σε πολλές μάχες περιορίσαντες τους Σαρακηνούς στον Χάνδακα, του οποίου η πτώση ήταν βέβαιη, αλλά μία δημιουργηθείσα δυσμενής κατάσταση ανέτρεψε τα πράγματα. Ψευδής είδηση διαδοθείσα από τους Άραβες στο βυζαντινό στρατόπεδο για στάση στην Κων/λη και αλλαγή βασιλέως, αναγκάζει τον Θεόκτιστο ως επίτροπο του Μιχαήλ Γ΄ να σπεύσει με τμήμα στρατού στην Πρωτεύουσα, αφήνοντας στη νήσο το υπόλοιπο στράτευμα μετά του Σεργίου Νικητιάτου, ο οποίος αργότερα αποθνήσκει και θάπτεται στην Κρήτη στην ιδρυμένη από αυτόν Μονή «του Μαγίστρου». Τον απομείναντα στρατό ενίκησαν κάτω από άγνωστες συνθήκες οι Άραβες οι οποίοι επέβαλαν οριστικά πλέον την απόλυτη κυριαρχία τους στη νήσο μέχρι την κρητική εκστρατεία του Νικηφόρου Φωκά (Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. Bonn 1838, 203, 814-815, 818· Delehaye 1902, 778· Παπαδόπουλος 1948, 70-71· Τζεδάκης 1971, 138· Δετοράκης 1986, 148· Τσουγκαράκης 1987, 347-348).

ΒΙΑΝΝΟΣ, ΤΟ ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΡΑΤΙΔΙΟ

Το τοπωνύμιο *Φαφλάγος* βεβαιούμενο βεβαιώνουν με τη σειρά τους: 1) τα δύο αγιολογικά κείμενα, τα ευφυώς και επιμελώς αξιοποιηθέντα από τον Η. Grégoire, και 2) το *Τακτικόν* το εκδοθέν το 1898 από τον Uspensky, το συνταχθέν επί της βασιλείας Μιχαήλ του Γ΄ και της Θεοδώρας, δηλαδή μεταξύ των ετών 842-856, στο οποίο αναφέρεται η διπλή μνεία:

N. 25, ό πατρίκιος και στρατηγός Κρήτης

N. 67, ό άρχων Κρήτης

(Laurent 1961-1962, 386· Παναγιωτάκης 1961-1962, 25· Δετοράκης 1986, 130).

Προβλήματα ερμηνείας δημιουργεί η διπλή αυτή μνεία του *Τακτικού* περί της διοικητικής στρατηγίας και αρχοντίας της Κρήτης και πολλά έχουν γραφεί. Αναγνωρίζεται όμως ότι «Ένας στρατηγός της Κρήτης, ο Σέργιος Μάγιστρος ο Νικητιάτης, και ένας άρχοντας μνημονεύονται να ασκούν τη βυζαντινή διοίκηση στο νησί κατά την περίοδο αυτήν» (Δετοράκης 1986, 148).

Για τη μη εξαρχής αραβική κατάκτηση της Κρήτης αλλά για την ύπαρξη αρκετά χρόνια μετά ελεύθερων βυζαντινών τμημάτων της νήσου ομιλούν οι: Ξανθουδίδης 1964, 10· Παπαδόπουλος 1948, 71· Δετοράκης 1986, 144· Τσουγκαράκης 1987, 346.

«Δέν μπορούμε όμως νά ξέρουμε ποιό τμήμα τοῦ νησιοῦ καί ποιᾶς ἔκτασης ἦταν αὐτό πού εἶχε παραμείνει στά χέρια τῆς Κωνσταντινούπολης.»

(Τσουγκαράκης 1987, 34)

Με την παρούσα ανακοίνωση θεωρώ ότι στα μέσα του 9ου αι. ο μέχρι τώρα άγνωστος τόπος, ο πυρήνας του ελεύθερου, ή ενός ελεύθερου, στην Κρήτη κατά την Αραβοκρατία βυζαντινού κρατιδίου –συνεκτιμωμένων και των λοιπών στοιχείων– είναι η περιοχή Φαφλάγγος και ευρύτερα η Βιάννος, με στρατηγό Κρήτης, όχι τιτουλάριο, τον Σέργιο Νικητιάτη τον δώσαντα διά του λαού το εθνικό του όνομα, ως πιστεύω, στον συγκεκριμένο τόπο.

Ας μου επιτραπεί μια αναγκαία αναφορά σε σπουδαιότατη αραβική πηγή για την προσπάθεια ανάκτησης της Κρήτης υπό των Βυζαντινών. Ο Ibn al-Dāyā (α' μισό 10ου αι.) [Kitāb al-Mukāfa'a, ed. M. Muḥammad Shākir, Beirut 1998, 132-133], καταγράφει τη σύντομη ηθικοπλαστική αφήγηση την επιγραφόμενη «Η πολιορκία της Κρήτης και η αφοσίωση στο Θεό», που του είπε ο Ḥasan bn. Muslim, θαλερός γέροντας 100 ετών, λεγόμενος al-Iqrītishi, όνομα αποδιδόμενο στους Μουσουλμάνους του Εμιράτου της Κρήτης που ταξίδεψαν σε άλλες μουσουλμανικές χώρες. Εδώ παραθέτω τα κύρια σημεία της μεταφρασμένης αφήγησης: «Ο αρχηγός των Βυζαντινών με πολύ στρατό, όσο ποτέ άλλοτε, εκστρατεύει κατά των Αράβων της Κρήτης, πολιορκεί από ξηρά και θάλασσα τον Χάνδακα και οι πολιορκημένοι υφίστανται πολλά δεινά, αλλά με τη δυνατή προσευχή τους και τη βοήθεια του Θεού πέθανε ο αρχηγός και οι Βυζαντινοί φοβισμένοι μπήκαν στα πλοία και αναχώρησαν» (Christides 2011, 35-36).

Χρονολογικά πρώτος ο M. A. Fahmy χωρίς σχολιασμό και στη συνέχεια ο καθηγητής Vas. Christides (2011, 36-37) με σχολιασμό και αλληλοσυμπλήρωση της αφήγησης και της χρονογραφίας του Συνεχιστή ορθώς θεωρούν ότι στο παραπάνω κείμενο κρύβεται η εκστρατεία του Θεόκτιστου τον Μάρτιο 843 για ανάκτηση της Κρήτης.

Οι ειδήσεις από την αραβική αφήγηση, τη χρονογραφία του Συνεχιστή, το *Synaxarium Constantinopolitanum* και το τοπωνύμιο *Φαφλάγγος* με οδηγούν στην εξής πιθανή εξέλιξη των γεγονότων.

Μετά τη βεβαιωμένη πολιορκία του Χάνδακα και τη λύση της με την εσπευσμένη αναχώρηση του Θεόκτιστου στην Κωνσταντινούπολη υποστηρίζω ότι ο απομείνας με τον υπόλοιπο στρατό στην Κρήτη στρατηγός Σέργιος Νικητιάτης Παφλαγών, πολεμούμενος από τους Άραβες υποχώρησε νοτιότερα, εδραιώθη και κατέστησε μικρή βυζαντινή επικράτεια –δεν γνωρίζουμε τον χρόνο διάρκειά της– την περιοχή που φέρει έκτοτε το δημώδες εθνικό του

Εικ. 2. Η εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου-Κεραλιμενιώτισσα.

όνομα *Φαφλάγγος*. Ενταύθα εγράφη για άγνωστους λόγους το τέλος του ελεύθερου αυτού βυζαντινού κρατιδίου και εδώ αναζητητέα η θέση της Μονής «του Μαγίστρου», όπου ετάφη ο Σέργιος Νικητιάτης. Πάντως η προσωρινή ανάκτηση της Κρήτης φαίνεται ότι δεν ήτο και πολύ βραχύβιος (Παπαδόπουλος 1948, 71).

Η ΜΟΝΗ «ΤΟΥ ΜΑΓΙΣΤΡΟΥ» = Η ΜΟΝΗ ΚΕΡΑΛΙΜΕΝΙΩΤΙΣΣΑΣ;

Σήμερα συνεχόμενα από Ν προς Β τοπωνύμια της περιοχής είναι ο *Φαφλάγγος*, ο *Μέσα Φαφλάγγος*, τα *Δρακόνια*, η *Κεραλιμενιώτισσα* προς το χωριό.

Η ερειπωμένη Μονή Κεραλιμενιώτισσας με σωζόμενη μόνο την τοιχογραφημένη εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (14ος αι.) (Ψιλάκης 1992, 454· Πασσίσης 1994, 36-37· Παπαδάκης

2002, 608-613· Στιβακτάκης 2011, 575-578· Δασκαλάκης 2011, 65-68· Δουλγεράκη 2016, 25) μου δημιουργεί ελκυστική και γόνιμη υπόθεση διαχρονικής σύνδεσης με τη Μονή «του Μαγίστρου» του Σέργιου Νικητιάτη.

Εικ. 3. Ο βορεινός τοίχος της εκκλησίας με διαδοχικές φάσεις οικοδόμησης.

Εικ. 4. Τα ερειπωμένα κελιά της Μονής Κεραλιμενιώτισσας.

Πρόθεσή μου είναι να θέσω το ζήτημα μιας πιθανής συνέχισης προς περαιτέρω διερεύνηση, καταγράφοντας και κοινά των δύο Μονών στοιχεία.

1. Το *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* Ιουνίου κη' (Delehaye 1902, 778) αναφέρει για τον Άγιο Σέργιο Μάγιστρο: «...τοῦ δέ ρωμαϊκοῦ στόλου κατελθόντος τῷ τότε χρόνῳ τῆ Κρήτη, αὐτὸς ἀπεστάλη παρὰ Μιχαήλ τοῦ βασιλέως καὶ πάσης τῆς συγκλήτου, μόλις εἰς τοῦτο αὐτὸν πεισάντων, ἐξάρχειν καὶ κυριεύειν παντὸς τοῦ στρατοπέδου δι' εὐφυΐαν καὶ τὸ ἱκανὸν εἶναι τῶν ρωμαϊκῶν πραγμάτων προΐστασθαι. Ἐκεῖ δέ αὐτοῦ ἀπελθόντος καὶ κοιμηθέντος, τότε κατετέθη τὸ ἱερὸν αὐτοῦ λείψανον ἐν τῇ κατὰ τὴν Κρήτην μονῇ τῇ μέχρι τοῦ νῦν (1' αἰ.) ἐπονομαζομένη τοῦ Μαγίστρου ... ».

Αυτό αποδεικνύει κατά τον καθηγητή Ιω. Παπαδόπουλο (1948, 71) ότι ο Χριστιανισμός δεν είχε εξαφανισθεί εντελώς εν τη νήσω και κατά τον καθηγητή Νικ. Τωμαδάκη (1964-1962, 208): «Συνάγεται δ' ότι ὁ μάγιστρος Σέργιος ἐτάφη εἰς ὀρθόδοξον μονὴν ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν, πράγμα ὅπερ δηλοῖ ὅτι δὲν ἔχουν ἐκλείψει τὰ ἱερὰ σκηνώματα ἐκ τῆς Νήσου».

2. Η Μονή «του Μαγίστρου» του Σέργιου Νικητιάτη αποδεικνύεται ότι προϋπάρχει χρονολογικά της Μονής «του Μαγίστρου» με τον περικαλλή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ναό, που αποδίδεται από τον Μιχαήλ Ατταλειάτη (*Ιστορία*, Bonnae 1858, 228) στον Νικηφόρο Φωκά 100 περίπου χρόνια μετά την απελευθέρωση της Κρήτης. Ο Η. Grégoire (1933, 528-530) ορθώς υποστήριξε ότι η Μονή «του Μαγίστρου» είναι του Σέργιου Νικητιάτη, επειδή το *Συναξάριο της Κων/λεως* που παρέχει την είδηση, ουδεμία μνεία μεταγενέστερη των μέσων του δέκατου αιώνα περιέχει. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Βασίλ. Λαούρδας (1951, 58).

Εικ. 5. Το περίτεχνο αγιοθύριδο της Κεραλιμενιώτισσας.

3. Και οι δύο Μονές («του Μαγίστρου» και της Κεραλιμενιώτισσας που ανήκει στην Ιερά Μητρόπολη Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου) είναι αφιερωμένες στην Υπεραγία Θεοτόκο.
4. Η καλλιγραφική ανάγλυφη χρονολογία 855 της κάτω αριστερής εξωτερικής όψης του περίτεχνου αγιοθύριδου της Κεραλιμενιώτισσας δεν ανήκει, ως θα ανέμενε κανείς, στην εποχή αυτή και για άλλους λόγους και γιατί το προϋπάρχον της χρονολογίας κενό φαίνεται προεληθόν από φθορά του αριθμού 1 (1855) κατά την άποψη του αρχαιολόγου Γιώργου Κατσαλή.
5. Σήμερα παρατηρεί κανείς σε όλο το κάτω μέρος του βορεινού τοίχου της Κεραλιμενιώτισσας διαφορετικές φάσεις οικοδόμησης. Μήπως είναι του προϋπάρχοντος ναού;
6. Απαιτείται επισταμένη αρχαιολογική έρευνα του ναού και της ευρύτερης περιοχής προς εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.
7. Στην αναζήτηση της Μονής «του Μαγίστρου» είναι ανάγκη να περιληφθεί και η Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου-Αγία Μονή (Καθολικό 14ου αι.).

Εικ. 6. Η χρονολογία του αγιοθύριδου.

Εικ. 7. Η είσοδος του ναού Κεραλιμενιώτισσας.

8. Το χ. Καλάμι εμφανίζει τοπωνυμικά έντονο βυζαντινό ιστορικό βίο: *Στοι Βίγλες, Στη Σαρακηνόβιγλα, Στα Κλησίδα, Στη Λουμα-*

ταρά, Στου Περπυρά, Στου Δαμιανού, Στο Θιόφιλο (δεν πρόκειται για τον αυτοκράτορα Θεόφιλο μη ελθόντα ποτέ στην Κρήτη), Στο Ακρωτήρι του Θιόφιλου.

ΠΡΟΤΑΣΗ ΙΔΡΥΣΗΣ ΙΕΡΟΥ ΝΑΟΥ

Κατά τα ανωτέρω αναπτυχθέντα, με επιχειρηματολογία τολμηρή αλλά σοβαρή, προτείνω ως χρέος ιερό και καθήκον πατριωτικό την ανέγερση ιερού ναού στη θέση Φαφλάγγος ή στον ευρύτερο χώρο της Μονής Κεραλιμενιώτισσας, χάριν τιμής και μνήμης του εορτάζοντος την 28η Ιουνίου Αγίου Μαγίστρου Σεργίου Νικητιάτου του Παφλαγόνος, του υπέρ της αναστηλώσεως των εικόνων και της ελευθερίας της Κρήτης κατά των Αράβων αγωνισθέντος, του οσίως ενταύθα τελειωθέντος και προφανώς εν τη γη Καλαμίου Βιάννου εις την ιδίαν Μονήν «του Μαγίστρου» ευλαβώς ταφέντος.

Εικ. 8. Η κλιτύς «Παστελάς» χ. Μάρθα Πεδιάδος.

Εικ. 9. Η πεζούλα της κλιτύς Παστελάς.

2. ΠΑΣΤΕΛΑΣ, Ο (ΣΤΟΥ ΠΑΣΤΕΛΑ)

Τρία ακουόμενα και σήμερα κρητικά συνώνυμα τοπωνύμια φέροντα το όνομα *Παστελάς* καταγράφονται σε χωριά απέχοντα πολύ μεταξύ τους, στη Μάρθα Πεδιάδος, στη Γρηγοριά Πυργιωτίσσης και στην Κάνδανο Σελίνου.

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται βάσει συγκριτικών στοιχείων να δειχθεί ποιο από τα τρία τοπωνύμια –αποκλειομένων των άλλων δύο– δύναται να συνδεθεί με το επεισόδιο του γενναίου βυζαντινού στρατηγού Νικηφόρου Παστιλά, λαμβάνοντας υπόψη πραγματογνωστικά και άλλα στοιχεία και αξιοποιώντας ειδήσεις από το ποίημα Θεοδοσίου του Διακόνου «Άλωσις της Κρήτης», που απήγγειλε ο ίδιος το 963 στο Ιερό Παλάτι της Κων/λης και από τη *Χρονογραφία Λέοντος του Διακόνου* (τέλος 10ου-αρχές 11ου αι.).

Το επεισόδιο του Παστιλά χαρακτηρίζεται ως ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της κρητικής εκστρατείας του Νικηφόρου Φωκά και ο Θεοδόσιος Διάκονος το τοποθετεί στο τέλος της εκστρατείας αυτής (961), ενώ ο Λέων Διάκονος στην αρχή (960).

Ο Θεοδόσιος Διάκονος, αναφερόμενος στο επεισόδιο, περιγράφει τον γενναιότατο στρατηγό των Θρακησίων (παραλίου θέματος της Μικράς Ασίας) και τον ηρωικό του θάνατο χωρίς να μνημονεύει το όνομα του ανδρός, ενώ αναφέρει το όνομα του κραταιού Άραβα τοπάρχη της μεσογαίας Καραμούντη που κατέκοψε τους Βυζαντινούς (Παναγιωτάκης 1960, 75-76).

Ο Λέων Διάκονος –που είναι η αξιολογότερα των εν λόγω πηγών (Τωμαδάκης 1961-1962, 198)– ιστορεί ότι ο Νικηφόρος Φωκάς «σπεῖραν λογάδων ἀνδρῶν τῷ στρατηγῷ Νικηφόρῳ ᾧ τὸ ἐπὶ κλην Παστιλάς, ἐγχειρίζει, ὅς γενναῖος ὢν πολλοὺς ἀνέτλη πολέμους... Τότε δὲ στρατηγὸς τῶν Θρακησίων τελῶν, τὴν σπεῖραν παρειληφώς, ἐπὶ καταδρομὴν καὶ κατασκοπὴν τῆς νήσου ἐπέστειλετο, πολλὰ τοῦ Νικηφόρου ἐπισκήψαντος γρηγορεῖν τε καὶ νήφειν, καὶ μὴ πρὸς ῥαστώνην καὶ τρυφὴν ἀπιδεῖν, ὡς μή τι ἀνήκεστον πρὸς τῶν ἐναντίων αὐτοῖς καττυθῆ· καταδραμόντας δὲ τὸν χῶρον καὶ γενναῖόν τι δεδρακότας, ἐπὶ τὸ στρατόπεδον θᾶπτον παλινουσεῖν».

Εικ. 10. Η Μάνα του Νερού της κλιτύος Παστελάς.

Αλλά η αφθονία των τροφών και των οίνων της νήσου έκαμε τους περί τον Παστιλάν να λησμονήσουν τας «έπισκήψεις» του Νικηφόρου, τας οποίας «παρά φαῦλον θέμενοι καὶ πολλὰ χαίρειν ταύταις εἰπόντες, ἐπὶ ῥαστώνῃν ἀπέκλιναν καὶ τρυφήν». Οἱ Ἄραβες «τοῖς ἐπικαιροτάτοις καὶ ἀμφιλαφέσι τῶν ὀρῶν ἔλλοχῶντες», βλέποντες «τὸ ἀνειμένον καὶ ἀφύλακτον τῶν Βυζαντινῶν, τῶν δρυμῶν καὶ χηραμῶν ὑπεκδύντες καὶ ἐς φάλαγγα παραταξάμενοι καὶ συνασπίσαντες, κατ' αὐτῶν ἐχώρουν. Οἱ δὲ καὶ πὲρ ἀκροσφαλεῖς τῇ μέθῃ τελοῦντες καὶ ἀκροχάλικες, ὅμως τοῖς βαρβάρους ἀντεπήεσαν καὶ ῥωμαλέως ἀντικαθίσταντο». Περαιτέρω περιγράφει τὸν ἡρωϊκὸν θάνατον τοῦ Νικηφόρου Παστιλά: «τούτου πεσόντος, εἰς φυγὴν οἱ Ῥωμαῖοι ἀπέκλιναν καὶ πρὸς τῶν βαρβάρων δίκην βοσκημάτων ἐναπεσφάπτοντο...» (Λέοντος Διακόνου *Ιστορία*, Βοonn, 8-10· Παναγιωτάκης 1960, 76-77· Schlumberger 1905, 95· Ξανθουδίδης 1964, 12· Παπαδόπουλος 1948, 91-92· Τσουγκαράκης 1987, 358· Δετοράκης 1986, 151· Christides 1984, 182· Καλαϊτζάκης 1984, 113-115).

Κλιτύς ὄρους λεγόμενη *Στου Παστελά* και καλυπτόμενη τα τελευταία χρόνια στο μεγαλύτερο μέρος της από ελιές βρίσκεται ανατολικά και εγγύς του χ. Μάρθα επ. Πεδιάδος, τώρα Δ.Δ. Δήμου Βιάννου.

Το τοπωνύμιο καταγράφεται μέχρι σήμερα στις συλλογές κρητικού τοπωνυμικού υλικού ως εξής:

«Αρ. πίν. 728, Μάρθα ΠΕ (διάδος) Παστελά, κλιτύς ὄρους» (Δελτία ΕΚΙΜ το 1953).

«Παστελάς (στου Παστελά)» χ. Μάρθα Δ.Δ. Δήμου Βιάννου (Μιχελογιαννάκη-Καραβελάκη Αταλάντη 2006, 230).

«Παστελάς· πλαγιά βουνού. Μάρθα Πεδιάδος»

(Ν. Γ. Παναγιωτάκης [265]).

Στη συνέχεια θα αναπτύξω τους λόγους και της διοικητικής μέριμνας που με οδήγησαν να υποστηρίξω σύνδεση του τοπωνυμίου *Παστελάς* της Μάρθας με το επεισόδιο του Παστιλά:

Εικ. 11. Οι ορεινές θέσεις Καράντουλας και Κεντροβουνό χ. Κατωφύγι.

1. Το τοπωνύμιό μας ανήκει στην ενδοχώρα του Χάνδακα, όπου και το επεισόδιο του Παστιλά συνέβη. Περίπου στα όρια δε του σημερινού ν. Ηρακλείου περιοριζόταν η αραβική κυριαρχία στην Κρήτη ως πιστεύει, μάλλον σωστά, ο καθηγητής Βασ. Χρηστίδης (Δετοράκης 1960, 144).
2. Στην επιμήκη και ευρεία Πεζούλα 500×200 μ. της κλιτύος «Παστελάς» μπορούσε να αυλιστεί μεγάλο μέρος στρατού.
3. Η πλησίον και νότια αυτής μεγάλη πηγή, λεγόμενη *Μάνα του Νερού* και ακόμη σε χρήση, θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες των στρατιωτών.
4. Με θαυμασμό από τον Λέοντα Διάκονο (9,13-16) περιγράφεται μη κατονομαζόμενος ο ευδαίμων τόπος του επεισοδίου, ο οδηγήσας σε απειθαρχία και όλεθρο τους στρατιώτες του Παστιλά: «... τῆ χώρα προσέβαλον, καὶ τρυφήν παντοδαπὴν εὖρον (εὐδαίμων γὰρ ἡ χώρα, καὶ ὠραίων καρπῶν καὶ χυμῶν ἰδέαις ἐπιεικῶς περιβρίθουσα, εὐβοτὸς τε καὶ εὐμηλος) ...».

Η περιγραφή αυτή αντιστοιχεί, ως υποστηρίζω, στην εδώ γεωγραφική ενότητα και μάλιστα στην καταπράσινη και γόνιμη κοιλάδα της Εμπάρου, την ποτιζόμενη από τον Μπαρίτη ποταμό και την πηγή Ανεβάλλουσα και αεί άφθονα και παντοειδή αγαθά παρέχουσα.

Προσπάθησα να δείξω ότι το όνομα *Έμπαρος* δεν είναι αραβικό ή ιταλικό αλλά αρχαιοελληνικό και μάλιστα ουσιαστικοποιημένο θηλυκό επιθέτου *εν+φάρος, το (= άροτρο) > *η έμφαρος (γη) > *η Έμφαρος > η Έμπαρος = η έχουσα πολλά αλέτρια, γη καλλιεργήσιμη, λιπαρή και πολλά φέρουσα (Σμυρνάκης 1996, 292).

5. Η είδηση του Λέοντος Διακόνου οι «... άκροσφαλεῖς (= άσταθεῖς) τῆ μέθη τελοῦντες καὶ άκροχάλικες (= μεσομεθυσμένοι) ...» στρατιώτες παραπέμπει στην εδώ οινοφόρο περιοχή και στο γνωστό κρητικό περί τόπων και ποιότητας προϊόντων δίστιχο «Από την Έμπαρο κρασί κι από τη Βιάννο λάδι», κ.λπ.
6. Οι Άραβες της ενδοχώρας, ως γράφουν Θεοδόσιος ο Διάκονος και Λέων ο Διάκονος, επιτέθηκαν στους Βυζαντινούς ενεδρεύοντες από υψηλές φαραγγώδεις, κρημνώδεις και δασώ-

δεις θέσεις. Η περιγραφή αυτή ανταποκρίνεται σε τόπους της ενδοχώρας αλλά και στην πλησίον του τοπωνυμίου μας ορεινή και υψηλή περιοχή του γειτνιαζόντος χωρίου Κατωφύγι με τις θέσεις Φαράγγι, Καράντουλας, Κεντροβουνό, Πατέλλα, Εντείχτης, όπου και στην Κατοχή το λημέρι ανταρτικής ομάδας. Ας ομιλήσουμε για το ορεινό τοπωνύμιο *Καράντουλας*, που καταγράφει ο Ν.Γ. Παναγιωτάκης [243] και θεωρώ πιθανό ορμητήριο του ισχυρού Άραβα της ενδοχώρας Καραμούντη.

Το προσηγορικό της Κρητικής διαλέκτου *καράδουλας*, ο, και *καριάντζουλος*, το παραγόμενο κατά τον Αντ. Ξανθινάκη ίσως από το ιταλ. *tarantola* (λατ. *tarantula*) = δηλητηριώδης αράχνη –πβ. τουρκ. *Kara dül* (Συμewνίδης 2010, 634)– στα Λεξικά Γεωργ. Πάγκαλου (Β΄ 421) και Αντ. Ξανθινάκη (2001, 222) ερμηνεύεται: α) (δηλητηριώδης) σκορπιός, αράχνη, και β) εσχατογέρος.

Σε γηθειά από τη Μεσαρά για τα άγρια μιαρά αναφέρεται και το μικρό καραντουλάκι (Λενακάκης 2007, 151 και 240 «καλαντουράκι / καραντουλάκι, το = η μικρή αράχνη [tarantula]»).

Από τις σημασίες αυτές, οι οποίες είναι σε πιθανή χρήση τον 10ο αι., εικάζω ότι ο περίφημος Καραμούντης, ο ονομαζόμενος από τον Θεοδοσίο Διάκονο Δ 134 και *αμηράς*, μπορεί να κρύβεται στο τοπωνύμιο *Καράντουλας* δοθέν σε αυτόν από τους Κρητικούς ως σκώμμα με την α΄ σημασία. Μάλιστα δε η β΄ εμφανίζει ομοιότητα με τον χαρακτηρισμό στους στίχους Θεοδοσίου του Διακόνου:

Δ 33-34

ο Καραμούντης, ο σφαγίπλουτος γέρων,
ο των παλαιών ημερών νέος δράκων,

Δ 120-121

Ο Καραμούντης εν χρόνοις ο δυσγέρων
βάλλει τον όγκον του φρονήματος κάτω,

Δ 133-134

ήλαυνε κρημοίς των ορών αγωνία
γέρων αμηράς, πεζός αλλά τετράπους·

Πιστεύω ότι από την περιοχή αυτή, ελλοχεύοντες οι Σαρακηνοί του Καραμούντη και βλέποντες το απείθαρχον και αβίγλιστον του στρατού, συγκροτήσαντες φάλαγγα επιτέθηκαν κατά των εν μέθη αυλιζομένων Βυζαντινών στη σοπατερή και χαμηλότερη πεζούλα και τους κατέκοψαν, μολονότι γενναίως αντιστάθηκαν. Αν δεν σφάλω, τα τοπωνύμια *Παστελάς* και *Καράντουλας* κλείνουν τον κύκλο του συγκεκριμένου πολεμικού γεγονότος και αποτελούν *in situ* την ιστορική γεωγραφία του επεισοδίου του Παστιλά.

1. Η ακουόμενη ακόμη και σήμερα στο χ. Μάρθα σκωπτική έκφραση «Κειοσές είναι σα ν-το μ-Παστελά», δηλαδή άνθρωπος νωθρός, αμπάσος, φρονώ ότι είναι της εποχής αυτής, προέκυψε εκ του επεισοδίου και είναι σύγχρονη του τοπωνυμίου. Σημαιολογικά επεκτείνεται εδώ το σκώμμα και χαρακτηρίζει ζώα αμπάσα, βαρεσάρικα. «Ο γάιδαρός μου είναι Παστελάς». Ο καθηγητής Θεοχάρης Δετοράκης (1986, 151) γράφει: «Ίσως το σκωπτικό παρωνύμιο “Παστελάς” που ακούεται ακόμη σήμερα στην Ανατολική Κρήτη και δηλώνει τον

αδρανή και νωθρό άνθρωπο, να είναι επιβίωση από τη συμφορά του ομώνυμου βυζαντινού στρατηγού».

Νομίζω ότι διαχρονικά αδικείται από τον λαό ο γενναίος και συμπαθής Παστιλάς χαρακτηρισθείς νωθρός και απρονόητος. Ο Λέων Διάκονος (Παναγιωτάκης 1960, 76) ιστορεί ότι παρά τις «έπισκήψεις» για τήρηση της πειθαρχίας και επαγρύπνηση οι περί τον Παστιλά αγνοήσαντες τις διαταγές «ἐπὶ ῥαστώνῃν ἀπέκλιναν καὶ τρυφήν».

Ο G. Schlumberger (1905, 95) σημειώνει ότι η αρχή της απειθαρχίας έγινε από τα ρωσικά τάγματα, ή τουλάχιστον τα βαρβαρικά, και επεκτάθηκε σε όλη τη μοίρα παρά πάσαν προσπάθειαν του Παστιλά προς τήρησιν της τάξεως.

2. Γλωσσολογικά η παραγωγή *Παστιλάς > Παστελάς* ευοδώνεται με τη γνωστή φωνητική μεταβολή του |i| σε |e| προ του υγρού -λ-.

Ας σημειωθεί ότι το λατινικής προελεύσεως επαγγελματικό όνομα *Παστιλλ-άς* = παρασκευαστής (ή πωλητής) παστελιού είναι εγχώριο της Ελληνορωμαϊκής Μικράς Ασίας εμφανιζόμενο σε επιγραφές και με δύο λάβδα γραφόμενο (L. Robert).

ΣΤΙΧΟΥΡΓΗΜΑ ΤΟΥ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΣΤΙΛΑ

Περί του πολεμικού τούτου γεγονότος επιχείρησα να γράψω τόδε σύντομο στιχούργημα χάριν τιμής και μνήμης των πεσόντων Βυζαντινών:

*Εδώ στη θέση «Παστελάς» της Μάρθας του χωρίου
το έτος εννεακόσια κι εξήκοντα και ένα
του Νικηφόρου του Φωκά του μεγα-στρατηλάτη
ο στρατηγός ο Παστιλάς μετά των Θρακησίων
στη μάχη με Σαρακηνούς επέσανε ανδρείως
για την απελευθέρωση της Κρήτης πολεμώντας.*

ΤΑ ΑΛΛΑ ΣΥΝΩΝΥΜΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ

Το τοπωνύμιο στη Γρηγοριά Πυργιωτίσσης «Αρ. πίν. 597 ο Παστελάς, καλλιεργημένος αγρός, αμπέλια» (EKIM) ή Παστελάς, ο (στο βαστελά*) (Λενακάκης 2013, 235), αποκλείεται να συνδεθεί με το επεισόδιο του Παστιλά: α) γιατί η περιοχή δεν διακρίνεται για την αφθονία και ποικιλία των προϊόντων και γενικά δεν ανταποκρίνεται στην περιγραφή της ευδαίμονος χώρας, όπου τοποθετεί το επεισόδιο Λέων ο Διάκονος, και β) δεν ακούεται εδώ και ευρύτερα το σκωπτικό παρωνύμιο «Παστελάς», όπως στο χ. Μάρθα.

Το τοπωνύμιο της Κανδάνου Σελίνου «Αρ. πίν. 398 Στου Παστελά, κλιτύς όρους με ύδωρ» (EKIM) αποκλείεται ως απέχον πάρα πολύ από τον Χάνδακα ευρισκόμενο στο δυτικό μέρος της νήσου, ενώ το επεισόδιο σημειώνεται στην ενδοχώρα του σημερινού ν. Ηρακλείου.

Το καταγραφόμενο τον 13ο-14ο αι. στο Σεξτέριο (γεωγραφική βενετική περιφέρεια) των Αγίων Αποστόλων, σημερινή επ. Μονοφατσίου, χωριό *Pastella Erano/Kato* –που χωρίζει ο ποταμός Αναποδάρης–, (Γάσπαρης 2001, 196, 217) δεν γνωρίζω αν πρέπει να διαβαστεί Παστέλλα, Καστέλλα ή τι άλλο. Ας σημειωθεί ότι το τοπωνύμιο *Παστελιανά*, η συνοικία

στο χ. Αλικιανού Κυδωνίας ερμηνεύτηκε από τον καθηγητή Ερατοσθένη Καψωμένο ως παραφθορά του πρότερον *Καστελλιανά* (Συνέδριο ΙΛΑΕΚ, *Τα τοπωνύμια της Κρήτης*, Χανιά 2015).

Από τους αναπτυχθέντες εδώ και παραπάνω λόγους το τοπωνύμιο του χ. Μάρθα «Παστελάς» παραμένει, ως φρονώ, ο μόνος προφανής τόπος του επεισοδίου του Παστιλά, διότι πληροί τους όρους περιγραφής των βυζαντινών συγγραφέων και εξ άλλων στοιχείων ενισχύεται με διακριτή την ταυτότητά του μέσα από την ετερότητα των συνώνυμων τοπωνυμίων, τα οποία χρήζουν άλλης ερμηνείας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Τα κρητικά τοπωνύμια *Φαφλάγγος* και *Παστελάς*, όπως προσπάθησα να δείξω, δύνανται να είναι ιστορικά της εποχής της Αραβοκρατίας –όπως το τοπωνύμιο *Καρτερός*– και να ταυτίζονται με τα ονόματα των σπουδαίων Βυζαντινών στρατηγών, του επιφανούς μαγίστρου Σεργίου Νικητιάτου του Παφλαγόνος και του γενναίου Παστιλά.

Τα τοπωνύμια αυτά ευελπιστώ ότι θα αποδειχθούν χρήσιμα για την περαιτέρω έρευνα της εν Κρήτη Αραβοκρατίας, της οποίας οι ειδήσεις είναι πενιχρές, ασαφείς και αντιφατικές. Και επειδή τα εξεταζόμενα εδώ θέματα με τα γεννώμενα προβλήματα έχουν κατά περίπτωση σύνθετο χαρακτήρα, γλωσσολογικό, ιστορικό, αρχαιολογικό, λαογραφικό, τοπογραφικό, στρατηγικό, στρατιωτικό, για αυτό η γνώμη των συναδέλφων μελετητών σε λεπτομέρειες των ζητημάτων αυτών είναι για μένα και απαραίτητη και ευπρόσδεκτη.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Νίκος Ανδριώτης (2006), *Πληθυσμός και Οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16ος-19ος αι.)*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Χαράλαμπος Γάσπαρης (2001), «Από τη βυζαντινή στη βενετική τούρμα (Κρήτη, 13ος-14ος αι.)», *Σύμμεικτα*, τ. 14, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Μελετών.
- Δημήτριος Ιω. Γεωργακάς (1938), «Συμβολή εις την τοπωνυμικήν έρευναν», *Αθηνά*, τ. 38, 22.
- Νίκος Μ. Γιγουρτάκης (2011), «*ΑΚΡΩΤΗΡΙΩ ΤΩ ΧΑΡΑΚΙ*», *Αρχικές παρατηρήσεις για το σημείο απόβασης των αράβων του Abu Hafis Omar στην Κρήτη*, Ειρήνη Χατζάκη (επιμ.), *Graeco-Arabica. Αφιέρωμα στην Κρήτη*, Vol. XI, Ηράκλειο Κρήτης, Δήμος Ηρακλείου – Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη – Ινστιτούτο Ελληνο-Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών, 73-85.
- Hélène Glykatzzi-Ahrweiler (1961), «L'administration militaire de la Crète byzantine», *Byzantion* 31 (1961), 224-237.
- Henri Grégoire (1933), «Un grand homme inconnu: Le magister et logothète Serge le Nicétiote», *Byzantion* VIII, 1933, 515-550.
- Βαγγελιώ Δασκαλάκη (2011), «Η Κυρά των λιμανιών», *Βιαννίτικες Ρίζες*, τχ. 4 (2011), 65-68.
- Hippolytus Delehaye (1902), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxellis, 778.
- Θεοχάρης Ε. Δετοράκης (1969), «Αι αραβικά επιδρομαί και η εν Κρήτη αραβοκρατία εις αγιολογικά και υμνογραφικά κείμενα», *Κρητικά Χρονικά* τχ. ΚΑ', 199-129.
- Θεοχάρης Ε. Δετοράκης (1990), *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 144, 148.

- Αγγέλα Δουλγεράκη (2016), «Προσευχή στην Κεραλμενιώτισσα μην πέσει», εφ. *Νέα Κρήτη* (2.9.2016), Ηρακλείο, 25.
- ΕΚΙΜ, Δελτία τοπωνυμίων της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.
- Χρήστος Γ. Ζαχαράκης (2004), *Κρήτης νήσου θέσις, τέσσερις αιώνες έντυπης χαρτογραφίας Κρήτης 1477-1800 = De situ insulae Cretae ...*, Νίκος Ανδριώτης (ιστορική επισκόπηση), Ποθούλα Καψαμπέλη (μτφρ.), Ηράκλειο, Μικρός Ναυτίλος.
- Βασίλης Καλαϊτζάκης (1984), *Η Κρήτη και οι Σαρακηνοί*, Αθήνα, εκδ. Ρώντα.
- Ζαχαρίας Δ. Καλοχριστιανάκης (2018), *Ο Ιωσήφ Φιλάγγρης και τα Αστερούσια*, Χορηγία της Ιεράς Μονής Κουδουμά.
- Γεώργιος Μ. Κορναράκης (2011), *Προσεγγίσεις Ιστορίας*, Ηράκλειο, Ίτανος.
- Βασίλειος Λαούρδας (1951), «Ο άγιος Ανδρέας ο εν τη Κρίσει και η Κρήτη επί Εικονομαχίας», *Κρητικά Χρονικά* τχ. Ε΄, Ηράκλειον, ΕΚΙΜ, 58.
- V. Laurent (1961-1962), «Le statue de la Crète Byzantine avant et après sa libération du joug arabe (961)», *Πεπραγμένα Α΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. ΙΕ΄-ΙΣΤ΄, τχ. ΙΙ, Ηράκλειον, εκδ. Ανδρέας Γ. Καλοκαιρινός, 382-396.
- Νίκος Γ. Λεβεντάκης, *Πτυχές της Αραβοκρατίας στην Κρήτη (823-961)*, υπό προετοιμασίαν.
- Ανδρέας Λενακάκης (2007), «Μαγικές επωδοί και κατάδεσμοι στη Μεσαρά», *Μεσαρίτικα Λαογραφικά* 2, Μοίρες, εκδ. «Αντίλαλος».
- Ανδρέας Λενακάκης (2013), *Πυργιώτισσα, Ονομάτων επίσκεψις*, Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου – Βικελαία Βιβλιοθήκη.
- Λέοντος Διακόνου *Ιστορία, e recensione Caroli Benedicti Hasii. Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Bonnae [1828]*.
- Αταλάντη Μιχελογιαννάκη-Καραβελάκη (2006), *Τοπωνύμια Κρήτης, Σεργιάνι στη Βιάννο*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 117, 118, 138.
- Ανδρέας Νανάκης, Αρχιμ., νυν Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου (1993), *Εκκλησία, Γένος, Ελληνισμός*, Κατερίνη, εκδόσεις «Τέρτιος».
- Αντώνιος Ξανθινάκης (2001), *Λεξικό Ερμηνευτικό και Ετυμολογικό του δυτικοκρητικού γλωσσικού ιδιώματος*, Χριστόφορος Χαραλαμπάκης (Πρόλογος – Επιμέλεια), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Στέφανος Ξανθουδίδης (1909), *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης* (μετά προλόγου Σπυρίδωνος Λάμπρου), εν Αθήναις.
- Στέφανος Ξανθουδίδης (²1964), *Χάνδαξ-Ηράκλειον, Ιστορικά σημειώματα*, Στυλιανός Αλεξίου (επιμ. και συμπληρωματικές σημειώσεις), Ηράκλειον, 10, 12.
- Νικόλαος Οικονομάκης (1968), «Ειδήσεις Αράβων γεωγράφων και περιηγητών περί της εν Κρήτη Αραβοκρατίας», *Πεπραγμένα Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Γ΄, ΙΙ, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος Χανίων «ο Χρυσόστομος», 187-194.
- Γεώργιος Ε. Πάγκαλος (1960-1975), *Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης*, τ. 1-6, εν Αθήναις.
- Γεώργιος Ι. Παναγιωτάκης (1990-1991), *Κρήτη Ιστορία – Εικόνες*, τόμοι 3, Ηράκλειο.
- Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (1960), *Θεοδόσιος ο Διάκονος και το ποίημα αυτού «Άλωσις της Κρήτης»*, Ηράκλειον, ΕΚΙΜ.
- Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (1961-1962), «Ζητήματα τινά της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων», *Πεπραγμένα του Α΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ 1961-1962, τχ. ΙΙ, Ηράκλειον, εκδ. Ανδρέας Γ. Καλοκαιρινός, 9-41.

- Νίκος Γ. Παναγιωτάκης, *Τοπωνύμια της γεωγραφικής ενότητας Πεδιάδας στο πλαίσιο της επιφανειακής έρευνας* (υπό έκδοση).
- Γεώργιος Παπαδάκης (2002), *Βιάννος – Διαχρονική πορεία από τα βάθη των αιώνων μέχρι σήμερα*, Αθήνα, 608-613.
- Ιωάννης Β. Παπαδόπουλος (1948), *Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς (824-961)*, Αθήνα.
- Θανάσης Πασσίσης (1994), *Καλάμι (χωριό της επαρχίας Βιάννου)*, Ηράκλειο, 36-37.
- Gustave Schlumberger (1905), *Ο αυτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς*, τ. 4, Ιωάννης Λαμπρίδης (μτφρ.), εν Αθήναις, εκδ. Σακελλαρίου, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, 95.
- Ζαχαρίας Σμυρνάκης (1996), «Νέα προοπτική στην ερμηνεία των ονομάτων, Αβδού, Στόλοι και Έμπαρος», *Περίληψεις επιστημονικών ανακοινώσεων Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 292.
- Στέργιος Γ. Σπανάκης (1969), *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. V, *Francesco Basilicata, Relazione 1630*, Ηράκλειο, 40, 197.
- Στέργιος Γ. Σπανάκης (1971), «Χωριά και οικισμοί του νομού», *Το Ηράκλειο και ο νομός του*, Έκδοσις Νομαρχίας Ηρακλείου, 545.
- Στέργιος Γ. Σπανάκης (2001), *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, Ηράκλειο, εκδ. Δετοράκης, 791.
- Γεώργιος Σπυριδάκης (1951), «Το θέμα της Κρήτης προ της κατακτήσεως της νήσου υπό των Αράβων», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών ΚΑ'*, 59-68.
- Νικόλαος Σταυράκης (1890), *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης ...*, Αθήνησι, 27.
- Αντώνιος Εμμ. Στιβακτάκης (2011), «Γενική επισκόπηση της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Βιάννου», *Επιστημονική Επετηρίδα Ιεράς Μητροπόλεως Πέτρας και Χερρονήσου*, τ. Β', Νεάπολις, 575-578.
- Χαράλαμπος Συμεωνίδης (2010), *Ετυμολογικό Λεξικό των Νεοελληνικών Οικωνυμίων*, Λευκωσία-Θεσσαλονίκη, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 1402.
- Αρχιμ. Θεόδωρος Τζεδάκης (έπειτα Μητροπολίτης Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου) (1971), «Σύντομος Εκκλησιαστική Ιστορία του Νομού Ηρακλείου», *Το Ηράκλειο και ο Νομός του*, Έκδοσις Νομαρχίας Ηρακλείου, 138.
- Ιωάννης Γ. Τσερεβελάκης, *Θεοδοσίου Διακόνου «Άλωσις της Κρήτης», Απόδοση σε 15/σύλλαβο* (υπό έκδοση).
- Δημήτρης Τσουγκαράκης (1987), «Η Βυζαντινή Κρήτη», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), τ. Α', Ηράκλειο, ΤΕΔΚ Κρήτης/Βικελαιά Βιβλιοθήκη.
- Jean Tulard (1967), *Ιστορία της Κρήτης*, Σάσα Μόσχου-Σακορράφου (μτφρ.), Αθήνα, εκδ. Ι. Ν. Ζαχαροπούλου.
- Νικόλαος Β. Τωμαδάκης (1960-1961), «Προβλήματα της εν Κρήτη Αραβοκρατίας (826-961)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 30, Αθήνα, 1.
- Νικόλαος Β. Τωμαδάκης (1961-1962), «Η Εκκλησία Κρήτης κατά την Αραβοκρατίαν», *Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Κρητικά Χρονικά* τχ. ΙΕ'-ΙΣΤ', 111, 198, 208.
- Vassilios Christides (1984), *The conquest of Crete by the Arabs (ca 824) ...*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 182.
- Vassilios Christides (2011), «The cycle of the Arab-Byzantine Struggle in Crete" (ca 824/6-961 AD), *Ειρήνη Χατζάκη* (επιμ.), *Graeco-Arabica, Αφιέρωμα στην Κρήτη*, τ. XI, 35-37, Ηράκλειο Κρήτης, Δήμος Ηρακλείου – Βικελαιά Δημοτική Βιβλιοθήκη – Ινστιτούτο Ελληνο-Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών.
- Νίκος Ψιλάκης (1992), *Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης*, Α', Ηράκλειο, Καρμάνωρ, 454.